

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/135520>

Please be advised that this information was generated on 2021-01-16 and may be subject to change.

Van god tot duivel en terug?

Een historische blik op de veranderende verhouding mens-ringslang

Rob Lenders & Ingo Janssen

Geen eierlegend reptiel komt zo noordelijk voor als de ringslang. Door gebruik te maken van mesthopen kan de soort zich handhaven in gebieden die normaliter te koud zijn voor succesvolle incubatie van eieren. Mesthopen blijken ideale kraamkamers voor de eierleggende ringslang. Die gebondenheid aan mest bestaat al heel erg lang: uit opgravingen is bekend dat al sinds het Neolithicum (in onze streken van 5300 tot 2400 voor Christus) ringslangen mesthopen gebruiken. De positieve invloed van de mens op de ringslang beperkt zich echter niet alleen tot mest. Ringslangen werden door onze vroege voorouders ook gezien als goddelijke wezens. Door de komst van het Christendom veranderde onze houding ten opzichte van de ringslang drastisch. Van goede en onschuldige godheid veranderde de ringslang in de gevreesde basilisk, de antichrist.

De ringslang en mest

De wijdverspreide ringslang (*Natrix natrix*) gebruikt door heel haar verspreidingsgebied rottingswarmte voor incubatie van haar eieren. Naast natuurlijke plekken met broei zoals aangespoelde, rottende vegetatie langs rivieren, beken en meren zijn het vooral antropogene landschapselementen, zoals mest- en composthopen die gebruikt worden. Die gebondenheid aan mest heeft ervoor gezorgd dat de ringslang vele duizenden jaren lang heeft kunnen profiteren van de veeteelt. Daardoor kon de ringslang haar verspreidingsgebied zelfs uitbreiden tot Noord-Zweden, een plek die normaliter te koud is voor succesvolle incubatie van de eieren.

Om de (historische) afhankelijkheid van mest te onderzoeken hebben we gezocht naar meldingen van vondsten van ringslangresten in archeologische opgravingen en hebben we historische volksverhalen en literatuur vanaf de Middeleeuwen onderzocht.

Archeologie

Via BoneInfo (een zoöarcheologische database) en aanvullende literatuur hebben we in Nederland 20 opgravingen met vondstgegevens van ringslangen kunnen achterhalen (figuur 1). De vondsten betreffen vooral (resten van) eieren en wervels. Een groot deel van deze zoöarcheologische resten is direct of indirect aan

mest gerelateerd. Vooral restanten van eieren zijn veelvuldig gevonden in vloeren van voormalige boerderijen die bestonden uit een mengsel van klei, veen en mest. Ook het aantal archeologische vondsten van ringslangresten vormt een aanwijzing dat de soort in het verleden veel vaker dan andere slangensoorten in de directe nabijheid van mensen voorkwam. Archeologische vondsten hebben immers per definitie betrekking op een menselijke context. Tegenover de 20 vindplaatsen met ringslangen staan slechts twee en nul archeologische vindplaatsen van adder respectievelijk gladde slang. Deze beide soorten kwamen dus in tegenstelling tot de ringslang weinig of zelfs helemaal niet in de directe nabijheid van menselijke nederzettingen voor.

Historische literatuur

Het belang van mest voor de ringslang komt ook in de historische literatuur vanaf de Middeleeuwen duidelijk naar voren. Een sterke voorkeur voor mest en mesthopen als eiafzetplek is door heel Europa bekend vanuit diverse natuurhistorische werken, zoals de dierencyclopedie van Gessner (1599). Niet alleen in Noord-Europa, waar – vanwege het klimaat – de afhankelijkheid van mest(hopen) voor succesvolle incubatie van eieren logisch is, maar ook uit Centraal- en Zuid-Europa. Naast optimale eiafzetplekken vormden mesthopen, evenals stallen, ook ideale

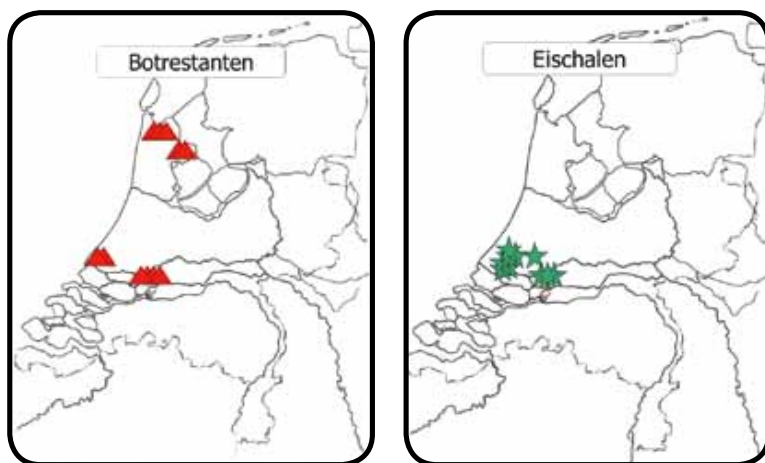
winterverblijven voor de ringslang. Ringslangen en mensen kwamen dus vaak in de directe nabijheid van elkaar voor en ze moeten elkaar

dan ook veelvuldig zijn tegengekomen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de ringslang een belangrijke rol speelde in het alledaagse leven van mensen,

Ringslang (Foto: Jelger Herder)

Figuur 1: Opgravingen met resten van ringslangen. Links: vindplaatsen van botmateriaal (vooral wervels); rechts: vindplaatsen van eieren en eirestanten. (Bron: Bone-Info en aanvullende literatuur)

iets wat we bijvoorbeeld duidelijk terugvinden in volksverhalen uit heel Europa.

Volksverhalen

In de uitstekend gedocumenteerde volksverhalen uit Letland en Litouwen (Luven, 2001) komt een duidelijke voorkeur van de ringslang voor mest naar voren. Deze volksverhalen dateren meest uit de 19de eeuw maar hun oorsprong is vaak veel ouder. Uit de door Luven aangelegde verzameling is op te maken dat in 41 verhalen ringslangeieren een rol spelen: 12 hiervan hadden betrekking op eieren gevonden in mest terwijl vier andere meldingen betrekking hadden op eieren gevonden in stallen. Een beperkt aantal verhalen heeft betrekking op eieren gevonden in het woongedeelte van de boerderij: eieren in schoenen, nabij de oven etc. Van 13 verhalen was onduidelijk waar de vondsten van eieren betrekking op hadden. Opvallend is verder dat in de Baltische volksverhalen de ringslang in essentie een heel positieve rol speelt. Het dier wordt gekoesterd en het verstoren of het doden van ringslangen wordt gezien als een wareschending van een gepaste wijze van omgaan met de leefomgeving. Behalve uit Letland en Litouwen zijn dergelijke verhalen ook bekend uit Duitsland en andere landen uit Noordwest Europa.

De heidense ringslang: de goede huisgod

De ringslang heeft dus al sinds de prehistorie geprofiteerd heeft van de landbouw. Aangezien de ringslang en de mens in elkaars directe nabijheid voorkwamen doet zich de vraag voor of de eenvoudig herkenbare en ongevaarlijke ringslang op haar beurt ook een effect heeft gehad op de menselijke cultuur. Natuurverschijnselen speelden immers een belangrijke rol bij het begrijpen van de wereld van de prehistorische mens. Er zijn sterke aanwijzingen dat vooral ringslangen gedurende een lange tijd een positieve rol hebben gespeeld in de belevingswereld van onze voorouders. De biologie van de ringslang biedt hiervoor interessant duidingskader. Zo verschijnen slangen in het voorjaar uit hun ondergrondse winterverblijven en kunnen ze derhalve gezien worden als herauten van de lente. Vervellen symboliseert vernieuwing, en slangen die 'blind' waren konden weer zien na het afwerpen van de oude huid. Slangen hebben geen oogleden en kunnen dus niet met hun ogen knippen; dit maakte de soort in de beleving van onze voorvaders alziend en enorm wijs. Vooral voor de vroege veetelers was de ringslang zeer belangrijk. De gemakkelijk herkenbare en niet giftige ringslang was onschadelijk voor het

vee in wiens directe nabijheid de soort vaak werd gezien vanwege de voorkeur voor mest. Vee was in vroege landbouwgemeenschappen het belangrijkste bezit, in de eerste plaats omdat mest gebruikt werd om de akkers te bemesten. De ringslang werd als beschermer van het vee gezien: meer ringslangen duidde immers op meer beschikbare mest hetgeen direct gerelateerd was aan meer vee en dus aan meer rijkdom. Daarmee is ook de rol van de ringslang als vruchtbaarheidssymbool te verklaren. Ringslangen werden echter ook met de dood in verband gebracht; als een verbinding tussen het hier en nu en de onderwereld.

In de voor-Christelijke Baltische staten representeerden ringslangen de overleden voorouders. Gereïncarneerd als ringslang bleven zij deelnemen aan het dagelijkse leven door het beschermen van het kostbare vee en daarmee van hun eigen nakomelingen. Ringslangen waren derhalve meer dan welkom in de vroegere agrarische samenlevingen.

In het voor-Christelijke Europa kwam door deze positieve relaties een ware slangencultus tot ontwikkeling. Ook in het klassieke Griekenland en het Romeinse Rijk speelden slangen een belangrijke religieuze rol op het gebied van heilkunst, vruchtbaarheid en als een verbinding met de onderwereld.

De ommekeer tot duivelse slang

Na de bekering van Europa tot het Christendom verandert de houding van de mens tegenover de ringslang aanmerkelijk, althans voor zover dat blijkt uit de geschreven bronnen, maar ook uit de volksverhalen uit streken die al vroeg bekeerd waren, zoals Nederland. In de Nederlandse volksverhalen over de ringslang klinkt de vroegere, goddelijke rol van de ringslang nog wel door, maar tegelijkertijd kan de verhouding tussen mens en ringslang als ronduit negatief worden gekenmerkt. De ringslang is gevaarlijk, ja zelfs dodelijk, en valt zonder directe reden meteen aan.

Physica van Von Bingen

In de vroegmiddeleeuwse literatuur zijn verwijzingen naar de ringslang helaas niet altijd even eenvoudig te achterhalen, vooral vanwege soortidentificatie-problemen. Zo ook in de *Physica* van Von Bingen (1151-1158) waarin de auteur soorten beschrijft die rondom haar woonplaats Bingen aan de Rijn voorkwamen. Onder het lemma *quoaddam genus serpentis* ('een zekere slang') beschrijft Von Bingen een soort die zowel op het land als in het water leeft. Om verschillende redenen denken wij dat zij hiermee op de ringslang doelt. In hetzelfde lemma wordt ook een andere slangensoort beschreven: *aliud autem genus serpentis* ('een ander soort slang'). Dit wijst hoogstwaarschijnlijk op de esculaapslang (*Zamenis longissimus*) die ook nu nog in enkele geïsoleerde populaties voorkomt in de buurt van Bingen. De juvenielen van de esculaapslang hebben net als de

ringslang een gele ring en eieren worden eveneens in mesthopen afgezet. Het feit dat deze slang niet van een echte naam is voorzien wijst ook op de ringslang, want het concreet benoemen van een god was taboe in het heidense Europa.

Von Bingen geeft in haar beschrijving nog meer hints dat het hier de ringslang betreft; zo komt deze soort in huizen voor en als ze bedreigd wordt steekt ze haar tong uit als in een smeekbede. Dat laatste wijst natuurlijk op het bekende afweergedrag van de ringslang (figuur 2). In scherp contrast met de positieve en goddelijke status die de heidense ringslang kenmerkten heeft Von Bingen het echter over 'een duivelskunstenaar die mensen in een hinderlaag lokt' en is de soort plotseling 'vijandig naar de mens'. Daarnaast is de adem giftig en is het de soort die Adam verleidde! Op deze wijze is de ringslang van de heidense goede huisgod en belangrijk

vruchtbaarheidssymbool veranderd in de vijand van de enige en ware God.

Andere middeleeuwse geschriften

De 16de eeuwse Zweedse bisschop Olaus Magnus schrijft in deze context zelfs onomwonden over het verbieden van de cultus van de huisslang (=ringslang).

De Vlaams-Nederlandse auteur Jacob van Maerlant (1225-1300) beschrijft een verdere transformatie van de onschuldige ringslang. In zijn *Der Naturen Bloeme* (circa 1270) is te lezen dat de ringslang bronnen vergiftigt. Dat is trouwens ongeveer alles wat er over de ringslang te lezen valt in *Der Naturen Bloeme*. In Konrad von Megenberg's *Buch der Natur* (1349/1350) is de ringslang het booswicht die de wateren van wijsheid en eeuwige waarheid vergiftigt met zijn valse leer. Een mooi voorbeeld van *interpretatio christiana* (het veranderen van heidense gebruiken en symbolen

Figuur 2: Een zich dood houdende ringslang; een bekend afweergedrag. (Foto: Ingo Janssen)

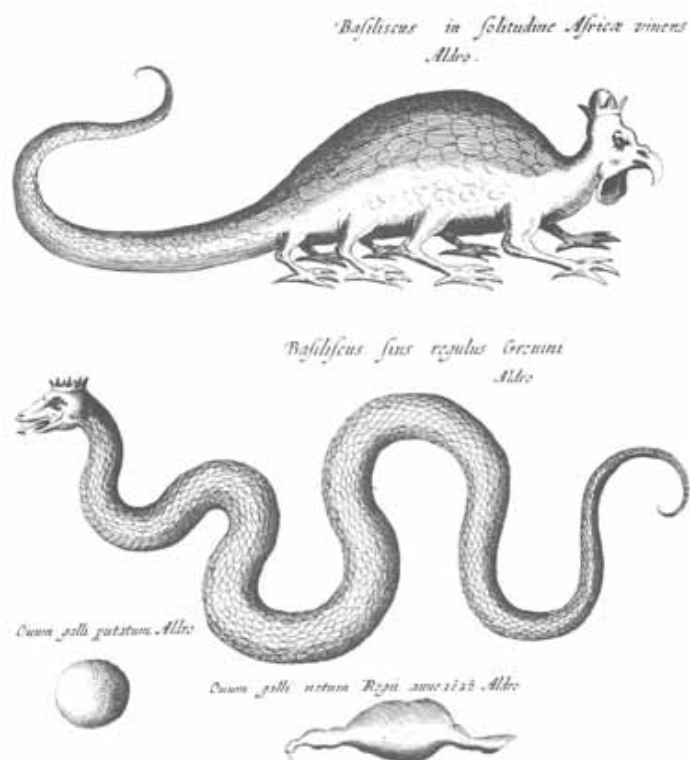

naar een Christelijke betekenis) en een vrijwel complete beschrijving van de definitie van de Antichrist die vaak belichaamd werd door een ander 'serpent': de basilisk.

De geboorte van de basilisk

Het is opvallend hoe weinig aandacht de ringslang krijgt in bestaria en andere middeleeuwse en vroegmoderne dierencyclopedieën. Vaak wordt de soort niet eens vermeld. In de genoemde werken van Van Maerlant en Von Meggenberg worden er slechts 30 respectievelijk 68 woorden aan de ringslang besteed. Dit is des te opvallender omdat de ringslang een makkelijk herkenbare, volledig ongevaarlijke en in de directe nabijheid van mensen levende slang is. Wellicht dat het heidense taboe op het benoemen van de soort nog een rol speelde. Hoe dan ook, het is zeer opmerkelijk dat een soort die zo belangrijk was in het heidense Europa en daardoor ook indirect voor het Christelijke geloof zo weinig aandacht krijgt in middeleeuwse geschriften.

Aan de mythologische en niet-bestaande basilisk (figuur 3) wordt in *Der Naturen Bloeme* en *Das Buch der Natur* veel meer tekst gewijd: respectievelijk 313 en 451 woorden. Ook in andere middeleeuwse en vroegmoderne dierencyclopedieën waarin aan de ringslang geen aandacht wordt besteed, wordt de basilisk wel opgevoerd. Bij nadere beschouwing van deze dierencyclopedieën blijken de referenties aangaande de basilisk (grotendeels) te berusten op de ringslang en de Christelijke kijk op deze voormalige god. Hoewel verschillende moderne auteurs een andere 'moedersoort' van de basilisk opvoeren (o.a. Egyptische cobra en koningscobra) houden die claims bij nadere bestudering geen stand. Zo beschreef Plinius de Oudere (Romeins wetenschapper, 23-75 AD) de basilisk als 'niet langer dan een voet' (~30cm) en met een opvallende lichte vlek op zijn kop. Aangezien de juvenielen van de genoemde cobra's al groter zijn dan 30 centimeter vallen deze soorten af de oorsprong van de basilisk. Ook had Plinius de Oudere vast en zeker over de opvallende 'hoed' van de cobra's

Figuur 3: Basilisken, zoals beschreven door Ulisse Aldrovandi in 1640. Graveringen afkomstig van Belanger Grafton (1998).

geschreven, zelfs als hij de beschrijving van 'horen zeggen' had vernomen. Hoewel niet valt uit te sluiten dat de beschrijving van de basilisk ook op kenmerken van andere slangensoorten berust is de ringslang de meest waarschijnlijke 'inspiratiebron' voor de basilisk. Vrijwel alle middeleeuwse en vroegmoderne auteurs benoemen de basilisk als koning (coninc, künich) van de slangen. De op een kroon lijkende vlekken veranderen in de beschrijvingen in de loop der tijd zelfs in een echte kroon. Die koninklijke status sluit aan bij de goddelijke status van de ringslang in voor-Christelijk Europa. Een saillant detail is te vinden in *Das Buch der Natur* van Von Meggenberg. Die refereert bij het Latijnse *Basiliscus* naar de Duitse tegenhanger van de naam van de basilisk: *Unk*, een term die ook gebruikt werd/wordt voor de ringslang.

De basilisk wordt, net als de ringslang, ook veelvuldig in verband gebracht met mest. De basilisk zou ontstaan uit mest of uit door een haan gelegde

eieren in mest (uitgebroed door een pad, slang of de haan zelf).

Wanneer de basilisk door middeleeuwse auteurs als giftig wordt aangeduid is dat vreemd genoeg niet vanwege zijn beet maar door zijn blik, geur, adem of gesis waarbij vooral geur en adem naar de ringslang lijken te verwijzen. De beet van de basilisk werd pas als giftig aangemerkt in de vroegmoderne werken van Gesner en Topsell. Met zijn gif zou de basilisk land, water en lucht vergiftigen; de ringslang als heidens vruchtbaarheidssymbool was daarmee succesvol veranderd in de vernietiger van een voorspoedig agrarisch bestaan. Of zoals Von Bingen het in haar *Physica* stelt: 'als een basilisk sterft in veld of wijngaard en het kadaver heeft er liggen rotten zal die plek voor altijd onvruchtbaar zijn'.

Kortom, van de heidense goede huisgod is de ringslang getransformeerd in de kwaadaardige basilisk door eenvoudigweg enkele typische kenmerken van de ringslang te overdrijven en door positieve ken-

merken te vervormen of om te draaien.

De ringslang in de 21ste eeuw: de vrijwilligersslang

De ringslang en de mens hebben een gemeenschappelijke historie die vele duizenden jaren heeft standgehouden. Met de kerstening van Europa werd deze wederzijdse positieve band doorbroken en kwam de ringslang als basilisk in een kwaad daglicht te staan. Een meer rationele blik op de relatie mens-ringslang biedt echter weer kansen om deze historische band nieuw leven in te blazen. Aangezien de ringslang ook nu nog vooral buiten natuurgebieden voorkomt in het cultuurlandschap is het historisch gezien correct om juist in deze gebieden de ringslang te helpen middels de aanleg van eiafzetplekken (mesthopen). Helaas stelt de huidige wetgeving hoge eisen aan de opslag van mest en is een situatie waarin vrijwel iedere boerderij een geschikte eiafzetplek biedt in de vorm van een mesthoop niet eenvoudig te realiseren. Gezien de historische band tussen landbouw en de ringslang zou een prominente rol als ambassadeur van het agrarisch natuurbeheer de ringslang echter op het lijf geschreven zijn. Ervaringen van verschillende ringslangwerkgroepen laten zien dat de ringslang een grote aantrekkingskracht heeft op vrijwilligers: in je directe woonomgeving fascinerende dieren op een eenvoudige én effectieve manier helpen door middel van aanleg en onderhoud van broeihopen (figuur 4). Op deze wijze kunnen we de ringslang rehabiliteren als 'god' van het vrijwillig natuurbeheer.

Summary

From God to devil and back?

A historical look at the changing relationship between man and Grass Snake

The Grass Snake (*Natrix natrix*) is the only oviparous reptile species able of maintaining sustainable populations in

Figuur 4: In de 21e eeuw helpen vrijwilligers de ringslang middels de aanleg van eiafzetplekken (mesthopen). (Foto: Jelger Herder)

the far north of Europe (up to 67° N). The species owes its far northern distribution to agriculture, or, to be more specific, to stock breeding which resulted in the production and pottling up of dung. Dung heaps appear to be perfect breeding sites for grass snakes and even surpass 'natural' reproduction sites in quality. We examined whether there are also historical indications for the importance of dung and dung heaps as crucial elements in the Grass Snake's life cycle throughout Europe. Moreover, we raised the question whether this hypothesized dependence of the Grass Snake on human culture may have had a reciprocal effect. In other words: did the apparent bond of Grass Snakes to agriculture also have a cultural effect? For this, we conducted an historical research making use of historical sources covering a wide variety of disciplinary fields such as natural history, archaeology, and the history of folklore, alchemy and religion. It became apparent that agriculture has had a clearly positive influence on Grass Snakes since the Neolithic. This positive influence of humans on the species did not only result from physical opportunities offered by humans in the form of dung heaps that were beneficial for reproduction and hibernation, but also from the fact that Grass Snakes were considered to be chthonic deities that were not to be harmed. The

conversion of Europe to Christianity, however, marked the turning of the

cultural tide for the species. From being a god originally, the grass snake turned into the number one symbol of the Anti-Christ: the basilisk. Pre-Christian as well as Christian superstition regarding Grass Snakes survived well into the 20th century and is possibly still present in some remote parts of Europe. However, with the increasing loss of influence of the Christian belief and superstition in large parts of Europe also the witch hunt for the Grass Snake has by now largely come to an end. Measures in the form of creating artificial reproduction opportunities by means of compost and manure heaps rehabilitate the Grass Snake and reinstate this species' place in our natural and cultural environment.

Literatuur

Dit artikel is een bewerking van een Engelstalig artikel in *Environment and History*. Daarin is ook een volledige lijst van geraadpleegde bronnen opgenomen. Een digitale versie van dit uitgebreide artikel is op te vragen bij de auteurs.

Rob Lenders

Department of Environmental Science, Institute for Water and Wetland Research (IWWR), Faculty of Science, Radboud Universiteit Nijmegen Postbus 9010, 6500 GL Nijmegen R.Lenders@science.ru.nl

Ingo Janssen

Stichting RAVON, Postbus 1413, 6501 BK Nijmegen i.janssen@ravon.nl

